ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 4. 3-4

Termiz – 2025

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020-yil 19-oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.12.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.10.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.10.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
www.philologicalresearch.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

UMURQULOV BEKPO‘LAT
Badiiy nutq va uning shakllanish asoslari 7

IBRAGIMOV YULDASH MATKARIMOVICH
Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalari leksikasi tadqiqi masalasi 13

ШАРИФ ЁКУБОВ
Девони Фоний ғазалларидаги Бесутун атамасининг таҳлили 13

SHUKUROV RAHMATILLO
Qadimgi davr manbalarida Farg‘ona vodiysi toponimiyasi tahlili 19

AHMEDOV HAKIM YARASHEVICH
Xalq dostonlarida frazeologik birliklarning uslubiy tavsifi 23

AMONTURDIYEV NURALI RASHIDOVICH
O‘zbek tili etnografizmlar tizimida motivlashuv masalasi 26

ISMOILOV XURMATILLO TO‘LQINJON O‘G‘LI
Paralingvistik haqoratlar va ularni verballashtirish masalasiga doir 30

USMONOVA SHAHODAT
Publitsistik matn tarjimasida pragmatik modulyatsiya va semantik uyg‘unlik 35

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Hamid Olimjon ijodida qofiyaning o‘rni 39

UMIROVA SVETLANA
Mualliflik korpusining amaliy qo‘llanilish sohalari 42

TURDIMURODOV SIROJIDDIN
Evfemik maqollar badiiylik va milliylikni kuchaytiruvchi vosita sifatida 45

TURAKULOVA UMIDAXON ANVAROVNA
Erkin o‘xshatishlarda lingvomadaniy xususiyatlarning aks etishi (Tohir Malik qissalari misolida) 48

SAATOVA SURAYYO ISMAILOVNA
Ijtimoiy tarmoq lisoniy shaxsining voqelanishi 52

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Отражение и формирование: роль гендерных терминов
в восприятии материнства в современном обществе 55

SARBAROVA DILNOZA NOSIRJON QIZI
Sifatlarning badiiy matndagi funksional-stilistik o‘rni 59

XUSANOVA ZUXRA
AQSH va O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy matbuot matnlarida lingvopragmatik strategiyalar:
leksik-uslubiy xosliklar va ta’sirchan til vositalari 62

QURBONOV AKMALJON TAVAKALJON O‘G‘LI
Hid bilish sezgisiga oid til birliklari semantikasi 65

SUYAROVA NARGIZA YULDOSHEVNA
Metaforalarning nasriy asarlardagi tasviriy va ekspressiv imkoniyatlar 68

МУНДАРИЖА

SOBIROVA GULSHANA FAXRIDDINOVNA
O‘zbek tilida haqoratli leksika: korpus lingvistikasi asosida tahlil va bazaviy resurs yaratish 70

JUMAYEVA DILAFRO‘Z ORIFJON QIZI
«Kuntug‘mish» dostoni frazeologizmlarining semantik-statistik tahlili 75

ISLOMOV SARDOR SANJAROVICH
O‘zbek tilining onomastik sathi haqida 79

RAHMATULLOYEV AHTAM A’ZAM O‘G‘LI
Fors tilidagi ot so‘z turkumi borasida rus tilshunoslarining qarashlari 82

OMANOV SHUHRAT G‘ANIYEVICH
Nemis tilidagi “Eigentlich” modal partikelining so‘roq gaplardagi semantik imkoniyatlari hamda tarjima xususiyatlari 84

GAFUROVA NIGORA SA’DULLAYEVNA
Nonverbal means in virtual texts 87

XOLMUXAMEDOV B.F.
Mualliflik leksikografiyasining rivojlanishi va taraqqiyot yo‘li 90

TO‘RAYEVA ZARRINA ABDIMUROT QIZI
O‘zbek onlayn media sarlavhalarida klikbeyt 93

ADABIYOTSHUNOSLIK

DAVRONOVA MAHFUZA ISROILOVNA
Xalq og‘zaki ijodidagi maqollarda ayol konsepti 96

ARSLONV ABDIMUROD KAROMATOVICH
Nurboy Jabborovning adabiy-matnshunoslik merosi: ilmiy maktab, metodologiya va amaliy natijalar… 99

SAIDOVA MUHABBATXON SHUKRULLAYEVNA
Shukur Xolmirzayev asarlarida folklor motivlari va ularning estetik funksiyasi… 102

BARZIYEV OYBEK XABIBULLAYEVICH
Pisandiy va Haziniy ijodida Andijon zilzilasining nazmiy bayoni 106

SULTANOVA RAISA XAYRULLAYEVNA
«Ra’no va Zebo» dostonida Xiromiy badiiy mahorati… 108

BO‘RIYEVA MARVARID HAMDAMJON QIZI
«Javr-u zulmung garchi o‘lmaklik nishonidur manga…» 112

QOSIMOV ANVAR
Kuper ijodida indeys va o‘zbek nasrida milliy qahramon obrazlari… 116

ADABIY TAQRIZ

ҚУРОНОВ ДИЛМУРОД
“Меҳробдан чаён”нинг учинчи нашри ҳақида 119

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 11-12
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BADIIY NUTQ VA UNING SHAKLLANISH ASOSLARI

Umurqulov Bekpo'lat,
Termiz davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Til so'zining «nutq» (so'zi) ma'nosida qo'llanilishi stilistikaga oid tadqiqotlarning ko'pchiligida uchraydi. S.Usmonov «nutq» ma'nosini bir necha so'z bilan ifodalanib kelganligi va ifodalanayotganligini qayd etadi[1]. Buning sababi til va nutq orasidagi bog'liqlik, ya'ni nutqning til elementlaridan tuzilishidir. Til nutq uchun asos, biroq nutq o'z xususiyatlaridan kelib chiqib, til vositalaridan foydalanish qonuniyatlarini belgilaydi. Buning yorqin namunasi badiiy nutq bo'lib, unda til vositalarining «erkinligi», so'zning turli ma'nolarda qo'llanilishi, nutq uslublarining barcha turlariga xos so'zlarning ishlatilishi, sinonimlar va so'z variantlariga boylik va boshqalar nutq talabi natijasidir. Til va nutq orasidagi bu xususiyatni X.R.Kurbatov shunday ifodalagan: «Til nutq uslubini vujudga keltiradi. O'z navbatida nutq uslubi tilni shu uslub talablariga moslashuviga majbur qiladi»[2]. Tilning nutq jarayonida yangi vazifa bajarib kelishining asosiy manbai badiiy nutq bo'lib, lug'aviy vositalarning shu nutq talabi bilan qo'llanilishi natijasida badiiy nutq o'ziga xos muhim jihatlarini namoyon etadi.

Badiiy asar tilini tadqiq qilish masalalarigi bo'lgan qiziqish XX asrning 20 yillaridan boshlangan. Bu sohadagi dastlabki tadqiqotlar R.Yakobson[3], G.Vinokur[4] tomonidan yaratilgan va tilshunoslikda yangi yo'nalish tadqiqiga asos solingan edi. OPOYAZchilardan boshlab Praga lingvistik to'garagigacha[5] bo'lgan turli filologik maktab namoyondalari badiiy adabiyotning spetsifik xususiyatlari, badiiy ifoda, badiiy asarning tabiati, strukturasi va badiiy til masalalarini o'rganishning nazariy asoslari xususida diqqatga sazovor fikrlarni o'rtaga tashladilar. R.Yakobson, Y.Tinyanov, V.Vinokur, Y.Mukarjovskiy, B.Tomashevskiylar boshlab bergan badiiy matn tadqiqi V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, V.V.Timofeyev, YE.M.Galkina-Fedoruk, R.A.Budagov, V.P.Grigoryev, I.S.Ilinskaya, A.Grigoryeva kabi tadqiqotchilar tomonidan rivojlantirilib borildi. Bugungi kunda badiiy nutq masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar qay darajada ko'p bo'lsa, badiiy matn undagi til masalalari talqini haqidagi fikr-mulohazalar ham shu darajada ko'p va turli-tumandir. Badiiy matnning mohiyati matndagi til vositalarining san'atkorona qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lib, matndagi zohiriy va botiniy ma'nolarni anglash orqali asarning ichki va tashqi ma'nosining his etilishi badiiy asar tilining xususiyatlarini ochishga yordam beradi. Badiiy matn uchun muhim asos badiiy nutqning qurilishi bo'lib, badiiy tilning xususiyatlari adabiy tilga nisbatan belgilanadi Chunki badiiy matnga xos birliklarning tabaqalanishi va qo'llanilishi ko'pgina hollarda badiiy nutqning qurilishi bilan bog'liq bo'ladi. Badiiy matnlarda noadabiy formalarning adabiy til uchun meyor bo'la olmaydigan, badiiy ifodalarning ko'plab ishlatilishi badiiy matn bilan adabiy til orasida muayyan chegara mavjudligini ko'rsatadi. Badiiy nutq haqidagi tadqiqotlarda bu holatlar hisobga olingan holda, badiiy adabiyotning adabiy til tizimida tutgan o'rni ko'pincha nazardan chetda qolib ketadi. Badiiy nutqqa adabiy tilning o'ziga xos maxsus shakli sifatida qarash uning asosiy xususiyatlarini belgilashda muhimdir. Zero, badiiy nutqning alohida nutq turi ekanligi adabiy tilning boshqa kitobiy va nokitobiy shakllariga qiyosan belgilanadi. Badiiy nutqning til tizimida tutgan o'rni shakl nuqtai nazaridan ushbu xususiyati bilan o'lchansa, mazmunan badiiy obrazlilik, badiiy matnning mohiyatini tashkil etadi.

Shaklan badiiy nutq umumxalq tilida mavjud bo'lgan lug'aviy vositalarni o'ziga aks ettirib, til vositalarining ifodaviylik ko'lamini ko'rsatuvchi manbadir. Shu jihatdan ham badiiy nutqning adabiy til tizimida tutgan o'rni tilning boshqa shakllaridan alohida farqlanadi. Binobarin, badiiy adabiyot adabiy tilga keng ta'sir etuvchi, uni boyitib boruvchi manbadir. Darhaqiqat, jamiyat hayotida yuz beradigan voqea-hodisalar, til faktlari va undagi o'zgarishlar dastlab badiiy adabiyotda o'z aksini topadi. Badiiy

[1] Усмонов С. Кўрсатилган асар. – Б. 145.
[2] Қурбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтики. – М.: Наука, 1978. – С. 10.
[3] Якобсон Р. Новейшая русская поэзия. – Прага: Политика, 1971.
[4] Винокур Т. Маяковский – наватор языка. – М.: сов. писатель, 1943.
[5] Прага лингвистик тўгараги Чех олими Матезиус ва Р.О.Якобсон ташаббуси билан 1926 йилда Прагада ташкил топган бўлиб, тилга функционал нуқтаи назардан ёндошиш бу тўгаракнинг асосий масалаларидан бири бўлган.

adabiyot insoniyat hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ta murakkab jarayonni aks ettiruvchi manba sifatida inson tiliga taalluqli bo‘lgan barcha vositalarni o‘zida mujassamlashtiradiki, bu holat o‘z navbatida badiiy nutqning keng qamrovli va ko‘p funksiyaligidan dalolat beradi.

Ma’lumki, badiiy nutq adabiy tilga, so‘zlashuv, rasmiy, ilmiy va publitsistik nutqqa xos barcha xususiyatlarni qamrab oladi. Nutq ko‘rinishi sifatida muallif nutqi va personajlar nutqi, monologik va dialogik nutq asosida quriladigan badiiy matn umumxalq tilidagi faol va nofaol bo‘lgan lug‘aviy birliklarni cheklanmagan miqdorda qamrab olishi bois nutqning funksional turlari tizimida tutadigan o‘rnini yorqin gavdalantirishda murakkabliklar tug‘diradi. Shu boisdan ham V.D.Levin badiiy adabiyot tili yakdil ma’nodagi stilistik sistemani tashkil etmaydi va har qanday stilistik qamrovdan xoli deb hisoblasa[1], V.P.Murat «Badiiy adabiyot tili uchun butunlay xos bo‘lgan tilning umumiy xususiyati mavjud emas»[2], – deb yozadi. Ushbu fikrlardan kelib chiqilgan holda shuni ta’kidlash lozimki, zamonaviy fanning muhim belgilaridan biri o‘rganilayotgan masalaning obyektiv qonuniyatlarini hisobga olish sanaladi. Akademik I.Sulton badiiy adabiyot tilining asosiy xususiyatlari sifatida emotsionallik, ta’sirchanlik, serqatlamlik, obrazlilik kabi badiiy nutqqa xos sifatlarini alohida ajratadi[3]. Badiiy adabiyot tilining qamrovdorligi unga turlicha yondoshishga olib kelgan. Shu ma’noda yuqoridagi fikrlarni badiiy adabiyot tilining real holatidan kelib chiqqanligini inkor etmagan holda badiiy adabiyot tilining stilistik qamrovdan xoli emasligini e’tirof etish joizdir. Binobarin, badiiy matnlarda ko‘plab ko‘chma ma’noli so‘zlarning qo‘llanilishi, ko‘pma’nolilik, ifoda vositalarining turli-tumanligi badiiy matnning sinonimlarga boyligi, sinonimlarning ma’lum qismini badiiy nutqqa xosligi badiiy nutqning uslubiy imkoniyatlarini vujudga keltirishi shubhasizdir. Shuningdek, badiiy adabiyot uchun butunlay xos bo‘lgan obrazli ifodalar – badiiy nutqning alohida xususiyati ekanligini ham e’tirof etish lozimdir. Ko‘rinadiki, badiiy nutqqa xos bo‘lgan barcha xususiyatlar matn uchun umumiy xususiyatlar. Adabiyotshunos G.Imomova badiiy nutqni voqelikning ko‘zgusi sifatida talqin qilar ekan, nasriy bayonda uning mohiyatini to‘g‘ri aks ettiradi[4].

Badiiy nutq mohiyatan ta’sirchan nutq bo‘lib, ta’sirchanlik nutqning qurilishi bilan ham bog‘liq. Demak, nutqning qurilishi badiiy matnning o‘ziga xos muhim xususiyatlaridan biridir. Akademik V.V. Vinogradov badiiy adabiyot tili masalalariga oid tadqiqotlarida bir necha bor badiiy asar kompozitsiyasini (tuzilishini) o‘rganish masalasini qo‘ygan. V.V. Vinogradov badiiy adabiyotning kontekstidan tashqari asarning asosiy kompozitsiyasi semantik-estetik birligi bir butun holda adabiy asarning qurilishi ekanligini ko‘rsatgan»[5].

Ko‘rinadiki, badiiy matn va uning nutqiy qurilishi badiiy adabiyotning asosiy mohiyatini vujudga keltiruvchi belgilardan hisoblanadi. Ma’lumki, har qanday til shaklining namoyon bo‘lishi nutq bilan bog‘liq. Agar nutq qurilishi jihatdan bir-biridan farqlanmasa, unda tilning turli uslubiy ko‘rinishi ham vujudga kelmaydi. Shu boisdan ham nutq til vositalarining reallashuvidagi muhim jarayon. Binobarin, til tizimidagi barcha lug‘aviy va uslubiy vositalarning nutq turlari orasidagi tabaqalanishi ma’naviy ehtiyojning mahsulidir. Zero, til vositalarining fikr ifodalanish jarayonida tabaqalanishi nutq turlarini shakllantirganki, bu hol chuqur lingvistik qonuniyat asosida vujudga kelgan. Badiiy nutq ana shunday lingvistik qonuniyatning mahsuli bo‘lib, undagi turli-tuman ifodalar, fikrni bayon etishdagi rang-barangliklar, uslubiy va obrazli vositalarning cheklanmaganligi, sintaktik jihatdan o‘ziga xoslik badiiy nutqni nutq turi sifatida alohidaligini ta’minlagan.

Badiiy nutqni lingvistik jihatdan tahlil qilish jarayonida badiiy asar qurilishini, matnni o‘rganish, matnni badiiy nutqning muhim ko‘rinishi sifatida kuzatish zarurligi L.V.Sherbaning ilmiy qarashlarida o‘z ifodasini topgan. L.V. Sherba matnning til materiali sifatida namoyon bo‘lishini ta’kidlab, uni o‘z holidagidek, ya’ni til materiali sifatida o‘rganish lozim ekanligini qayd qiladi[6].

Demak, badiiy nutq uchun asos bo‘ladigan matnning o‘ziga xos qurilishi mavjud ekan, badiiy nutqqa stilistik qamrovdan holi bo‘lgan yoki umumiy xususiyatlarga ega bo‘lmagan nutq sifatida yondoshish to‘g‘ri kelmaydi. Zero, tilning funksional uslublarga tabaqalanishini ko‘rsatuvchi belgilardan biri nutq qurilishidir.

Nutq qurilishi fikr ifodalash uchun ham katta imkoniyat yaratadi. Chunonchi, badiiy nutqning o‘ziga xos nutq tuzilishiga ega ekanligi, fikrni ta’sirchan, obrazli ifodalash imkoniyatini yaratganki, bu hol badiiy nutqni adabiy til tizimidagi alohida, o‘ziga xos nutq ko‘rinishi sifatida shakllanishini ta’minlagan. Shu

[1] Левин В.Д.О место языка художественной литературы в системе стилей национального языка. «Вопросы культуры речи» – М., 1955. – С. 68.

[2] Мурат В.П. Об основных проблемах стилистики. – М., 1957. – С. 22.

[3] Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 199-209.

[4] Имомова Г. Кўрсатилган асар. – Б. 28.

[5] Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: АН. 1963. – С.75.

[6] Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 26.

boisdan ham M.N.Kojina nutq qurilishini funksional uslub turlarini bir-biridan ajratib turuvchi faktorlardan biri deb hisoblaydi[1]. Badiiy nutq qurilishi nuqtai nazaridan nisbatan erkin. Unda adabiy til meyorlaridagi grammatik holatlarga asoslanilganidek, ko‘pgina hollarda, grammatik qamrov doirasidan chetga chiqiladi. Bu holat o‘z navbatida badiiy nutqning yana bir muhim xususiyati – estetik ko‘lamdorligini kengaytiradi.

Badiiy nutq umumxalq tilida mavjud bo‘lgan barcha vositalarni o‘zida aks ettirganligi uchun ham adabiy tilning rivojlanish bosqichiga bevosita ta’sir etib boradi. V.V.Vinogradov badiiy nutqning umumxalq tilidagi barcha vositalarni o‘zida qamrab olishini nazarda tutgan holda, umumxalq tili negizida tushunish, idrok etish lozimligini ta’kidlasa[2], A.I.Yefimov adabiy til normasining shakllanib, stabillashib borishida badiiy nutqning muhim o‘rni borligini ta’kidlaydi[3]. Badiiy nutq adabiy til normasiga ta’sir etib boradi. Bu holat uning boshqa nutq ko‘rinishlaridan farqli ravishda turli-tuman nutqiy vositalarni o‘zida qamrab olishi asosida yuzaga keladi. Darhaqiqat, badiiy nutq adabiy tilning muhim ko‘rinishlari hisoblangan ilmiy, ommaviy nutqdan keskin farqlanganidek, tilning barcha uslubiy ko‘rinishlari uchun xos bo‘lgan vositalarni keng ko‘lamda qamrab olishi jihatdan, badiiy nutqqa yaqin turgan publitsistik nutqdan ham farqlanadi. A.I.Yefimov badiiy nutqni adabiy til tizimidagi boshqa uslubiy ko‘rinishlaridan farqlovchi muhim xususiyatlaridan biri nutqiy vositalarning turli-tumanligi ekanligini ta’kidlash bilan birga, badiiy nutq nafaqat nutqiy vositalarning tarkibi jihatidan, balki badiiy-estetik ko‘lamdorligi bilan ham adabiy nutqning boshqa ko‘rinishlaridan farqlanadi, – deb yozadi[4]. Shuning uchun ham badiiy nutq ma’lum ma’noda murakkab. Chunki u dastlab murakkab jarayon hisoblangan ijod natijasida vujudga keladi.

Akademik L.V. Sherba badiiy nutqni rasmiy-axborot nutqiga qiyoslab shunday yozadi: «Badiiy nutq rasmiy nutqqa nisbatan, shubhasiz ko‘p qirrali, biroq bu vositalar nutqda osonlik bilan vujudga kelmaydi»[5]. Badiiy nutqning muhim xususiyati shundaki, u adabiy til va adabiy til tizimiga kirmaydigan nutq ko‘rinishlariga xos lug‘aviy birliklarni birlashtiradi. Shu boisdan ham faqat adabiy til normasidagi vositalar emas, balki umumxalq tilida mavjud bo‘lgan barcha vositalar badiiy nutqda badiiy bo‘yoq vazifasini bajaradi.

Nutqning biror shakli yo‘qki, badiiy nutqdek rang-barang, qamrovdor bo‘lsa. Shu nuqtai nazardan yondoshilsa, kengqamrovlik badiiy nutqning muhim xususiyatlaridan hisoblanadi. Nutqiy vositalarning keng miqyosda qamrab olinishi badiiy nutqning imkoniyatlarini boyitadi, uni ma’lum ma’noda erkin nutq ekanligini ko‘rsatadi. Biroq nutq «erkinligi» tushunchasi badiiy nutq uchun ham nisbiydir. Chunki badiiy nutqda qo‘llaniladigan barcha lingvistik vositalar badiiy nutq madaniyati talablariga javob berib, badiiy nutqning estetik ko‘lamdorligini oshirish sari yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur.

Zero, badiiy nutqning lug‘aviy tarkibi mislsiz darajada keng va bu vositalarning ko‘pi birinchi navbatda badiiy qonuniyatlar asosida qo‘llanilganidek, badiiy qonuniyatlarni «tan olmaydigan» lug‘aviy vositalar ham badiiy matnlarning katta qismini tashkil qiladi. Shu ma’noda badiiy nutqda lug‘aviy vositalarning chegaralanmagan miqdorda qo‘llanilishi, bu nutqning lug‘aviy imkoniyatining keng ekanligini ko‘rsatadi. Bizningcha, til tizimidagi lug‘aviy vositalarning badiiy nutqda keng ko‘lamda qo‘llanilishiga sabab bo‘ladigan omillar nimalardan iborat ekanligini ochish badiiy nutqning xususiyatlarini belgilash uchun ma’lum imkoniyatlarni yaratadi. Shuning uchun badiiy nutqda qo‘llaniladigan lug‘aviy vositalarni leksik ma’no bilan bog‘liq ravishda, badiiy nutqning muhim xususiyati bo‘lgan obrazlilikni, estetik-ta’sirchanlikni uyushtirishi, turli uslubiy imkoniyatlarni vujudga keltirganligi nuqtai nazaridan o‘rganish va tahlil qilish mohiyatga yetishishning asosiy yo‘lidir.

Badiiy nutq o‘ziga xos xususiyatlari, tabiiyki, lug‘aviy va uslubiy jihatlari bilan bir-biridan keskin farqlanuvchi nutq ko‘rinishlariga ega. Obrazlilik, badiiylik jihatdan o‘zaro yaqin bo‘lgan nasriy va she’riy nutq ham ko‘pgina jihatlari bilan farqlanadi. Akademik G‘.Abdurahmonov adabiyotning har bir janrini lingvistik nuqtai nazardan shunday izohlagan: «Adabiyotning har bir janri o‘z tiliga va badiiy til vositalariga egadir. She’riy til proza tiliga nisbatan murakkab va ohangdor bo‘lib, maxsus badiiy nutq vositalari (qofiya, vazn, ritm va shu kabilar)ni taqozo etadi. Proza tili esa aniq, sodda, ravon va so‘zlashuv tiliga yaqin bo‘lishi shart».[6]

Antik ritoriklar har qanday nutqning ikki tomoni mavjudligini qayd etar ekan, birinchi muhim tomon sifatida so‘z tanlashni e’tirof etadi[7]. Ma’lumki, so‘z

[1] Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение. 1977. – С. 65.
[2] Виноградов В.В. О языка художественной литературы. – С. 233.
[3] Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М., 1961. – С. 59.
[4] Ефимов А.И. Шу асар. – С. 60.
[5] Щерба Л.В. Современный русский литературный язык // Русский язык в школе. 1939. – №4. – С. 24.
[6] Абдураҳмонов Ғ. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида // Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. Тошкент: Фан, 1966. – Б. 5-6.
[7] Антычные теории языка и стиля. – С. 189.

tanlash va uni matnda qo‘llash jihatidan nutqning bu ikki turi keskin farqlanadi. Nasriy nutqda bu imkoniyat she’riy nutqqa nisbatan bir necha barovar keng. SHe’riy nutqning o‘lchovliligi, vazn va qofiya talablari so‘zlarning hamma vaqt ham erkin qo‘llanilishiga monelik qiladi. Antik ritoriklar nasriy va she’riy nutqni bir-biridan qisman farqlanuvchi, bir xil nutq deb hisoblashgan, she’riy nutq o‘lchovli va ritmik, prozaiklikdan bezakdorligi bilan qochuvchi nutq[1], deb hisoblashgan. Bezakdorlik bu nutq turlarining har ikkalasida ham mavjud, biroq nutqning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda namoyon bo‘ladi. Nasriy nutqda ham she’riy nutqqa xos xususiyatlar ufurib turadi. Bu haqda akademik Izzat Sulton shunday yozgan: «Epik turning «vakili» bo‘lgan romanda ham biz muallifning shunday mulohazalarini uchratamizki, ular o‘zlarining mazmuni, ulardagi shaxsiy kechinmalarning lirizmning quvvati jihatidan lirikaga, she’rga o‘xshash taassurot qoldiradi. Romanda tabiat tasviri lirizm bilan sug‘orilgan bo‘ladi»[2]. Bu nutq turlarini o‘zaro farqlovchilar asosan, vazn, qofiya va ritm jihatidan keskin farqlanishini e’tirof etadilar. Y.Tinyanov nasriy nutqni ritmik bo‘lmagan nutq hisoblovchilarga javoban nasrning tovush tuzilishi she’riyatning tovush tuzilishiga yaqinligini ta’kidlaydi[3]. Antik ritoriklar nasriy nutqning o‘lchovdorligi haqida nasr to‘lig‘icha nasr bo‘lmasligi kerak, unda u quruq bo‘lib qoladi, biroq u to‘lig‘icha o‘lchovdor ham bo‘lmasligi kerakligini qayd etishgan[4]. Bu fikrlar nasriy va she’riy nutqning mohiyat jihatidan bir xil asosga egaligini, shunga ko‘ra ko‘p jihatdan umumiylik xususityalari mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan bir qatorda nasriy va she’riy nutqning o‘ziga xos jihatlari ham mavjud bo‘lib, bu quyidagilarda ko‘rinadi.

Badiiy nasr, avvalo, ifoda shakliga ko‘ra, ya’ni muallif nutqi, dialogik nutq va monologik nutq shaklida namoyon bo‘lishi bilan she’riy nutqdan farqlanadi. Badiiy nasrda muhim o‘rin tutadigan dialoglar haqida fikr yuritar ekan, Y.Solijonov hozirgi o‘zbek nasridagi dialoglarning ikki tipini: tasviriy va drammatik dialoglarni ajratadi. Tasviriy dialoglar suhbatdoshlardan birining ta’rif-tavsifini, xarakter-xususiyatini va hatti-harakatini ifodalashini ta’kidlab o‘tadi[5]. Aslida fikrning dialogik tarzda ifodalanishi badiiy nasrning muhim jihati, badiiy-ta’sirchanligini ta’minlash vositalaridan biri bo‘lib, o‘zbek nasri tarixi ham dialogik ifoda usuli badiiy nasrning muhim ifoda usuli ekanligidan dalolat beradi.

Badiiy nasr uchun til vositalari nisbatan erkin. Unda doimiy o‘lchovning mavjud bo‘lmasligi, qofiyadoshlikni talab qilinmasligi, personajlar nutqi orqali adabiy meyor hisoblanmaydigan so‘zlarning ko‘plab ishlatilishi badiiy nasrni muhim jihatlaridan hisoblanadi.

Nutqiy tuzilishi jihatidan badiiy nutqning bu turlari quyidagicha farqlanadi.

She’riy nutq misralardan, ya’ni alohida nutq bo‘laklaridan tashkil topadi. Badiiy nasr jipslashgan, bog‘lanishli nutq. SHe’riy nutq she’riy texnika mosligiga asoslanadi. Nasriy nutq erkin nutq, undan o‘lchovdorlik doimo talab qilinmaydi. She’riy nutq inversiyali (gap bo‘laklarining o‘rin almashishi) nutq, nasriy nutq esa grammatik jihatdan adabiy til meyorlarga mos nutq. Unda ba’zan uchraydigan gap bo‘laklarining o‘rin almashishi badiiy nasrning spetsifik xususiyatini belgilamaydi. She’riy nutq lirik nutq. Badiiy nasrdagi ko‘pgina hollar lirikaga xos emas[6].

She’riy va badiiy nutqni fikrning obrazliligi, badiiy ta’sirchanligi jihatdan bir-biriga qiyoslash maqsadga mos emas. Biroq til vositalarining qo‘llanilishi nuqtai nazaridan, fikrning ifodalanish usuli jihatidan, uslubiy vositalarga boylik, fikrni ifodalash shakli jihatidan o‘zaro farqlanish mavjud.

Badiiy nasrning muhim jihatlaridan biri o‘ziga xos badiiy ifoda shakliga egaligidir. Bu shakl bayonda hikoya uslubiga egalikda, ta’rif va tavsifning mavjudligida, ifodaning, asosan, dialogik shakllarda namoyon bo‘lishida ko‘rinadi.

Badiiy nasrda nutqning obrazli ifodalarga boyligi so‘zlarning ko‘pma’noliligi va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanilishi, badiiy nasr uchun xos bo‘lgan tasviriy vositalarning mavjudligi nutqning bu turini o‘ziga xosligini belgilaydi.

O‘zbek badiiy nasrining lug‘aviy-uslubiy shakllanishida Rabg‘uziyning «Qissasi Rabg‘uziy», A.Navoiyning «Holati Sayyid Hasan Ardasher», «Holati Pahlavon Mahammad», «Hamsat ul-Mutaxayyirin» kabi memuar – xotiralardan iborat asarlari, Boburning «Boburnoma», Xojaning «Miftohul adl», «Gulzor», Yusuf Amiriyning «Chag‘ir va Bang», Yaqiniyning «O‘q va Yoy», Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarlari asos bo‘lgan.

Bu asarlarning har birida badiiy nasrning mukammal namunalarini uchratish mumkin. «Qissasi Rabg‘uziy» o‘zbek badiiy nasrining ilk va noyob namunalaridan hisoblanadi. Bu asar badiiy nasrning bayon uslubini shakllanishi, ta’rif va tavsifning badiiy nasrning muhim jihati ekanligini ko‘rsatuvchi asar-

[1] Ўша асар. – Б. 190.
[2] Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Б. 232.
[3] Тынянов Ю. Проблема стихотворного языка. – С. 36-39.
[4] Антычные теории языка и стиля. – С. 171.
[5] Солижонов Й. Нутқ ва услуб. – Тошкент: Чўлпон, 2002. – Б. 66.
[6] Адабиёт назарияси. 1-том. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 66.

dir. Asarda ifoda jihatidan hikoya uslubi yetakchilik qiladi, bu usul hozirgi o‘zbek badiiy nasrining ham asosiy bayon uslubidir. Masalan, *Onasi Ismoilning yuzinga boqdi, aydi. Oytak yuzin, kuntak ko‘rkin, qalamtek ko‘zin, o‘qtak kirpukin, aqiqtak erinlarin, yinjutak tishlarin, pistatak og‘zin, qizil mengizin, silig‘ yuzin, bo‘ynin quchub, o‘pub aydi.* Ushbu matn hikoya tarzidagi nutqdan iborat bo‘lib, undagi tasvirlash, o‘xshatish matnning badiiy ifodalanganligini ko‘rsatadi. Yuzni – oyga, ko‘rkni – quyoshga, kiprikni – o‘qqa, lablarni – aqiqqa, tishni – injuga qiyoslanishi o‘zbek badiiy nasri uchun an’anaviy ifodaga aylangan. «Qissasi Rabg‘uziy» badiiy nasrning muhim mezoni bo‘lgan badiiy ifodaga boy asarlardan. Masalan, *Bu kun Kun otlig‘ sulton Hut otlig‘ qishloqdin Hamal otlig‘ yozg‘a o‘g‘radi. Adiz ko‘k yig‘lar, yag‘ir yer kular. Bulutlar yosh oqitsa yosh o‘g‘lon onadin tug‘artek yosh yashab o‘lgan qora yerdin ko‘k, yosh o‘tlar unar.* Bu parchada hut oyining tugab, hamal oyi kirganligi, kunning uzayib boshlagani, yomg‘ir yog‘ib yerning yashnashi, o‘tlar unib chiqishi tasvirlangan. Tasvirdagi kunning Sultonga, hut oyining qishga, hamalning bahorga tegishliligi tasviri, Bahorda yomg‘ir yog‘ishining ko‘k yig‘isi sifatida ifodalanishi, ko‘k yig‘laganda yerning kulishi (yashnashi), bulutlarning yomg‘ir hosil qilishini yosh oqizishga qiyoslanishi, bulutlar yosh oqizganda ko‘m-ko‘k yangi o‘tlar unib chiqishini onadan yosh o‘g‘lon tug‘ilishiga qiyoslanishi, yomg‘ir yog‘ishini ko‘k yig‘lar, yomg‘irdan so‘ng o‘tlar unib chiqishini yer kular kabi metaforik ifodalar orqali ifodalanishi badiiy ifoda bo‘lib, nasrning badiiyligini belgilovchi muhim omildir.

Mubolag‘a badiiy nasrning yetakchi ifoda usullaridan, bu san’atning ham noyob namunalarini «Qissasi Rabg‘uziy»da uchratish mumkin. *Ko‘rmasmusan Kun otlig‘ malik bir tun yoriminda odiz ko‘ktin yag‘iz yerga ko‘rkluk yuzni ko‘rgalu yuzun tushsa! Yusufg‘a sajda qilu keldi.* Matndagi kunning tunda Yusufning chiroyli yuzini ko‘rish uchun turishi *adiz ko‘k, yag‘iz yer, ko‘rkluk yuz* kabi tasviriy ifodalar matnning badiiy bo‘yoqdorligini kuchaytiruvchi badiiy nasrga xos ifoda usullaridir.

Badiiy tasvir badiiy nasr poetikasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, matnning badiiy-bo‘yoqdorligi, estetik-ta’sirchanligini ta’minlovchi muhim omil. Keltirilgan matnlardagi badiiy tasvirlar «Qissasi Rabg‘uziy» asarining badiiy ifodalarga boy badiiy nasr namunasi ekanligidan dalolat beradi.

Badiiy nasr nutqiy qurilishi jihatdan muallif va personajlar nutqi qorishmasidan iborat bo‘lgan nutqiy shaklga ega. Adabiyotshunos Y.Solijonov muallif nutqi bilan personaj nutqining chatishuvi nasriy asar poetikasining muhim xususiyatlaridan biri ekanligini e’tirof etadi[1].

Nutqning dialogik shaklda bo‘lishi badiiy nasrning boshqa nutq turlaridan ajratib turuvchi muhim jihatlaridandir. *Sulaymon taxtdin indi, qarinchqani undadi. Aydi: «Ey qarinqcha qarinchqalarni naluk qachurding? Qarinchqa aydi: Sen maliksen, men ham malikmen. ...Sulaymon aydi: «Andoq cherikingni naluk qachirding?» Aydi: «Sening cheriking kecharda bilmayin bosqaylar. Ular halok bo‘lg‘aylar deb qachirdim».* Bu matn muallif va personajlar nutqining chatishuvidan tashkil topgan, dialogik nutq shaklidagi matn. Matndagi Sulaymon va Qarinchqa so‘zlashuvi badiiy nasrda uchraydigan intoq san’atining ilk namunasi hisoblanadi. Keyinchalik bu san’at Yusuf Amiriyning «Chog‘ir va Bang», Yaqiniyning «O‘q va Yoy», Gulhaniyning «Zarbulmasal» asarlarida qo‘llanilgan va badiiy ifodaning muhim ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lgan. Hozirda badiiy nasrning ertak janrida bu badiiy san’atning mukammal namunalarini uchratish mumkin. Hozirgi o‘zbek nasrining muhim tasviriy vositalari hisoblangan metafora, o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish badiiy nasr uchun an’anaviy vositalar bo‘lib, bu badiiy san’atlarning ham mukammal namunalarini «Qissasi Rabg‘uziy» asarida uchratish mumkin. Masalan, *...kirpuklari o‘qtek, yuzi kuntek, yoruq yanoqlari qizil nortek, engi qumiyur, qaroqlari qinayur, aqiq erkinlik, tishlari gavhartek, tor og‘izlik, so‘zi suchuk, o‘zi silig‘, qilig‘i tuzun, beli ingichka, surati bu, sifati bu teyu un qildi.* Bu matnda kipriklar – o‘qqa, yuz – kunga, yanoqlar – qizil norga, tishlar – gavharga o‘xshatiladi, predmet narsaning muhim xususiyatlari *yoruq yanoq, qizil nor, aqiq erkinlik, tor og‘iz* kabi sifatlashlar yordamida aniq ifodalanib, insonning yuz tuzilishining badiiy tasviri yaratiladi. Zulayxo aydi: «Ul yana bir bo‘stonda chechaklar suvsiz qolmish, so‘lmish, anga suv bergil» gapida esa *chechak* so‘zi ko‘chma ma’noda Zulayxoni ifodalashda qo‘llanilgan.

«Qissasi Rabg‘uziy»ning ifoda usuli, ifoda shakllari, bayon tarzi, tasviriy vositalar qo‘llanilishi hozirgi o‘zbek badiiy nasrining uslubiy jihatdan shakllanishi uchun muhim asos bo‘lganidek, badiiy nasr uchun tabaqalangan, badiiylik belgisi bilan ajratiladigan *chechak, yonoq, bitik, ko‘k, g‘orat, g‘addor, cherik, farah, faryod, ezgu, ezgulik, ko‘ks, aro, bisyor, inonmoq, so‘rdi (so‘ramoq), birla (bilan), mubtalo (bo‘lmoq), jilva (qilmoq)* kabi so‘zlarni «Qissasi Rabg‘uziy»da uchratish mumkin. Bu muayyan tipdagi so‘zlarning badiiy nasrda qo‘llanilishi an’anaviy tus olganligidan dalolat beradi.

Nutqning mohiyatini belgilaydigan asosiy vositalardan biri ifoda usuli jihatidan o‘ziga xosligidir. Shu nuqtai nazardan badiiy nasr cheksiz imkoniyatlarga

[1] Солижонов Й. Кўрсатилган асар. – Б.39.

ega bo‘lib, unda fikrni rang-barang nutqiy shakllar orqali bayon etish imkoniyati kuchli. Nutqning ifoda shakli badiiy-obrazlilikni, bo‘yoqdorlikni ta’minlash uchun keng yo‘l ochib beradi. Obrazli ifodaning mavjudligi badiiyatning muhim belgisi bo‘lib, badiiy nasrning bosh mezonidir.

XVIII asrning oxiri XIX asrning birinchi yarmida yashab o‘tgan Muhammad Sharif Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari ham shu jihatdan o‘zbek badiiy nasrining nodir namunalaridan bo‘lib, nasriy nutq umumxalq tilining ma’no ifodalash doirasi kengligini, lug‘aviy bo‘yoqdorligini namoyon etuvchi nutq ekanligini ko‘rsatuvchi asarlardan biridir. «Zarbulmasal» ifoda xususiyati jihatdan o‘ziga xos, takrorlanmas bo‘lib, unda qahramonlarning xususiyatlari bir-biri bilan o‘zaro muloqot davomida ochib berilgan.

«Zarbulmasal» badiiy ifodalarga boyligi, til vositalaridan badiiy obraz, badiiy tasvir yaratish maqsadida mahorat bilan foydalanilgan badiiy nasr namunasidir. Jumladan, asardagi Boyo‘g‘li maskanining tasviri badiiy ifodaning go‘zal namunasi sifatida o‘quvchiga badiiy-estetik zavq bag‘ishlaydi. *Ammo aning havosi xush va bodi dilkash. Sabza rayohin, anvoyi gullar, chechaklar kasratidin qo‘rg‘ong‘a qo‘ng‘on chog‘da tovusning parlaridek turlanib, munaqqash ko‘rinur erdi...* («Zarbulmasal») Matnda Boyo‘g‘li maskaninig havosi yoqimli, shabadalari dilni yayratuvchiligi, maysa va rayhonlarning ko‘pligidan turli-tuman bo‘lib ko‘rinishidan tovus patlariga qiyoslanishi, ushbu qiyosning vujudga kelishi uchun asos bo‘lgan *sabza rayohin, bodi dilkash, anvoyi gullar, chechaklar kasratidan* kabi ifodalar badiiy ifoda shaklining hosil bo‘lishiga olib kelgan. Asardagi Boyo‘g‘li qizining tasviri ham obrazli ifodaning namunasi bo‘lib, badiiy nasrning muhim belgilaridan biri shu xildagi ifodalar ekanligidan dalolat beradi. Masalan, *Boyo‘g‘lining bir qizi bor erdiki, mehri xovoriy yuziga banda erdi.* Bu ifoda badiiy nasrda mubolag‘a san’ati namoyon bo‘lishining namunasidir. YA’ni qiz shu darajada go‘zalki, uning husniga Sharq quyoshi ham bandi. Tasvir jarayonida qizning oftobdek (quyoshdek) tovlanishi, pazandaligi va kunduzi ko‘rinmasligi quyidagicha tasvirlangan. *Va ul qiz oftobi olam tobdek har xomni pishirub, hech maxluq ani kunduzi ko‘rmoqqa chorasi yo‘q edi.*

Yozuvchi bu tasvir orqali ikki narsaga diqqatni tortadi. Birinchidan, qiz shu darajada go‘zalki, unga qarashga ko‘z qamashadi, qarab bo‘lmaydi, shu bois uni kunduzi ko‘rishga chora yo‘q. Ikkinchidan, asardagi obrazlar ramziy Boyo‘g‘lining kunduzi o‘zini ko‘rsatmasligiga ham ishora bor.

Badiiy nasrning muhim xususiyatlaridan biri fikr ifodalash jarayonida boshqa narsalarga ishora qilinishidir. Bunday ifoda uslubi shubhasiz, badiiylikni, ta’sirchanlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Tabiat, biror narsa-hodisani tasvirlashda uning barcha belgilarining izohlanishi badiiy nasrning muhim xususiyatlaridan bo‘lib, «Zarbulmasal»-da ham ana shunday tasvirlarni uchratish mumkin. Masalan, *Alqissa Yapaloqqushning bir Qarg‘a do‘sti bor erdi: SHo‘ranul, qushlar ko‘zig‘a go‘l, o‘z ishig‘a pishiq, haromzodai tarror, o‘g‘ri mishiq, harif ayyor solor, davlatmandlar asnofida mumsik beor, har murda ustida tayyor...* Mazkur matndagi SHo‘ronul ta’rifi unga xos muhim xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan, bu hol ham badiiy nasrda tasvir uslubi fikr bayon etishdagi muhim usullardan ekanligini ko‘rsatadi. Matnda nasrdagi qofiya – *pishiq, mishiq; tarror, ayyor, solor, beor,* tayyor usulidan ham foydalanilgan bo‘lib, zamonaviy o‘zbek nasrida ham bu san’atdan foydalanib turiladi. Asarda uchraydigan *qurratul ayn, tole garduningiz burji, saodat partovlik masturalik sadafi, nozparvar mahliqo qiz, ro‘zg‘or qizlarining avlolari* kabi obrazli ifodalar badiiy nasrda bayon uslubining nafisligini, badiiy-ta’sirchanligini ta’minlanishining mezonidir. O‘zbek mumtoz badiiy nasrining mavjud ifoda usullari bugungi badiiy nasrning uslubiy shakllanishi uchun asos sifatida xizmat qilgan.

Resume. Badiiy nutq adabiy tilning obrazlilik, estetik ta’sirchanlik va ifodadorlik imkoniyatlarini keng qamrovda namoyon etuvchi asosiy manba hisoblanadi. U til vositalarining qo‘llanilishi nuqtayi nazaridan erkin bo‘lib, unda umumxalq tilida mavjud barcha til birliklaridan samarali foydalanish imkoniyatlari mavjud. Maqolada badiiy nutqning shakllanishi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Resume. Artistic speech is the main source that broadly demonstrates the possibilities of imagery, aesthetic impact, and expressiveness of the literary language. It is free from the point of view of the use of language tools, and it has the opportunity to effectively use all language units available in the common language. The article expresses opinions on the formation of artistic speech.

Резюме. Художественная речь является основным источником, широко демонстрирующим образность, эстетическое воздействие и выразительность литературного языка. Она свободна с точки зрения использования языковых средств и имеет возможности эффективного использования всех языковых единиц, существующих в общенародном языке. В статье высказываются мнения о формировании художественной речи.